

Eugeniusz Wiśniowski

Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich

---

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 45, 43-58

1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. XLV

SECTIO F

1990

DISCERNERE VERA AC FALSA

Eugeniusz WIŚNIEWSKI

(Lublin)

**Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci
parafialnej na ziemiach polskich**

L'origine et l'expansion du réseau paroissial en Pologne au Moyen-Age

GENEZA ORGANIZACJI PARAFIALNEJ

Badania nad organizacją parafialną w Polsce zapoczątkował W. Abraham, wybitny znawca prawa kanonicznego. W opublikowanej w r. 1890 fundamentalnej pracy pt. *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*¹ poświęcił mały fragment zagadnieniu powstania parafii.² Wyraził tu pogląd, iż do drugiej połowy XII w. jedynymi kościołami parafialnymi w Polsce były katedry biskupie. Tam wierni byli zobowiązani udawać się dla przyjmowania sakramentów i słuchania słowa Bożego. Wzrost liczby ludności i wiernych spowodował, że już w początkach XI w. kościoły katedralne nie były w stanie zaspokoić istniejących potrzeb, wskutek czego biskupi byli zmuszeni przyznawać pewne uprawnienia duszpasterskie, zwłaszcza zaś prawo udzielania chrztu, powstającym w tym czasie w różnych częściach kraju kaplicom, a także klasztorom, wznoszonym już to przez nich samych, już to przez książąt i możnych. Owe *ecclesiae baptismales*

---

¹ Drugie wydanie ukazało się w r. 1892, trzecie — w r. 1962.

² W. Abraham: *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, [1962], s. 190–192.

przekształcili się dopiero w drugiej połowie XII w. w parafie z wyznaczonymi granicami, które określiły terytorialny zakres ich działalności.

Jak widać, przedstawiony pogląd opiera się na założeniu, że momentem decydującym o powstaniu parafii są nie funkcje spełniane przez kościół, ale terytorialne określenie ich zasięgu.

Zastrzeżenia wobec stanowiska Abrahama wysunął w recenzji jego pracy S. Laguna, zwracając uwagę, iż źródła dwunastowieczne stosują na określenie kościołów zróżnicowaną terminologię — *ecclesia* i *capella* za którą, jego zdaniem, kryje się zaawansowana w rozwoju organizacja kościelna.³ Do obserwowanych przez Lagunę różnic terminologicznych nawiązał w swym artykule o początkach parafii w Polsce S. Zachorowski, wyrażając pogląd, że *ecclesia* oznacza parafię, natomiast *capella* — świątynię bez praw parafialnych. W procesie zaś tworzenia się organizacji parafialnej w Polsce wyróżnił dwa etapy — okres kościołów grodowych i kościołów możnowładczych. Opierając się na analogiach z terenu Norwegii i Czech, gdzie pierwsze kościoły zakładano w ośrodkach podziału administracyjnego i sądowego kraju, mniemał, że również u nas pierwsze kościoły powstawały w grodach i to od chwili rozpoczęcia pracy misyjnej. Według ówczesnych norm prawnych miały one posiadać charakter właściwych kościołów parafialnych, jednak bez ściśle wyznaczonego terytorium. Zdaniem Zachorowskiego kościoły grodowe nie były jednak zdolne objąć swoją działalnością całego kraju. Możliwość taką stworzyło dopiero wnoszenie kościołów możnowładczych, które stały się podstawą tworzenia się okręgów parafialnych. Kościoły te, choć miały własnych kapłanów, uposażenia i określony teren działania, podlegały początkowo pod względem jurysdykcyjnym właściwym kościołom parafialnym, dopiero stopniowo otrzymywały także prawa parafialne⁴, przy czym nie jest jasne, czy przez „właściwe kościoły parafialne” historyk ten rozumiał kościoły grodowe czy katedry biskupie. Kiedy to nastąpiło, autor nie precyzuje. W stanowisku Zachorowskiego w odniesieniu do kościołów grodowych widoczne jest wahanie. Z punktu widzenia funkcjonalnego, a także z punktu widzenia ówczesnego prawa i ówczesnej praktyki autor *Początków parafii polskich* kościoły te uważa za parafialne, obawia się jednak nazwać je tak i określa je ostrożnie jako „posiadające charakter właściwych kościołów parafialnych”, gdyż nie miały ściśle wyznaczonego okręgu, który, jak stąd wynika, uważa za istotny element parafii.

³ S. Laguna: *Pierwsze wieki Kościoła polskiego*, [w:] *Pisma Stoława Laguny*, Warszawa 1915, s. 275–276.

⁴ S. Zachorowski: *Początki parafii polskich*, [w:] *Studia historyczne wydane ku czci prof. Wincentego Zakrzewskiego*, Kraków 1908, s. 281, 283–293.

Zdecydowanie przeciw pogładowi Abrahama wystąpił S. Kujot. Wychodząc z założenia, że sprawą istotną dla określenia charakteru kościoła są wykonywane przezeń funkcje, nie zaś prawny jego stosunek do katedry biskupiej, już wznoszone przez Mieszka I (963–992) i Bolesława Chrobrego (992–1025) kościoły uważał za parafialne.⁵

Za wczesnymi początkami organizacji parafialnej w Polsce opowiedział się również K. Maleczyński, wyrażając pogląd, że niektóre kościoły, funkcjonujące w drugiej połowie XI wieku i w początkach XII w., były kościołami parafialnymi.⁶

Nowe elementy do dotychczasowej dyskusji nad zagadnieniem początków parafii na ziemiach polskich wniósł H.F. Schmid w swojej monumentalnej pracy o podstawach prawnych organizacji parafialnej na terenach zachodniosłowiańskich w średniowieczu⁷, w której, nawiązując do Abrahama, wyraził pogląd, iż pierwszymi kościołami parafialnymi w Polsce były katedry biskupie. Już w XI w. zaczęły jednak powstawać kościoły poza katedrami biskupimi, przy czym istniały 2 typy ośrodków, na których bazowała rozwijająca się organizacja kościelna: 1) niektóre grody kasztelańskie, te mianowicie, które stanowiły centrum osadnicze pewnego rejonu (*terra*) oraz 2) miejscowości targowe. W rozbudowie owej sieci kościelnej decydującą rolę odgrywał w początkowym okresie książę. Później, od końca XI w., zaczęły pojawiać się fundacje możnowładcze, które szybko mnożyły się w wieku XII. Zdaniem Schmidy, o początkach organizacji parafialnej można mówić dopiero w okresie, kiedy nastąpiło pewne zagęszczenie sieci kościołów. Dokonało się to dopiero wówczas, gdy przeważającą rolę w procesie fundacji kościołów przejęło z rąk książęcych możnowładztwo, a moment ten odnosi autor do XII w.⁸

Do poglądów Abrahama, Zachorowskiego i Schmidy nawiązał T. Silnicki. Stwierdził on, że aczkolwiek pierwsze kościoły niekatedralne powstawały w grodach, podstawą rozwoju przyszłej organizacji parafialnej stały się kościoły możnowładcze, z których wiele już w XII w. można uważać za parafialne. Podlegał im bowiem pewien obszar i miały one wydzielone uposażenie. Jak

⁵ S. Kujot: *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1902–1905; omawiany pogląd — 9[1902], s. 32–36.

⁶ K. Maleczyński: recenzja pracy E. Michaela: *Die schlesische Kirche und ihr Patronat*, „Kwartalnik Historyczny”, 41, 1927, s. 621–622.

⁷ H. F. Schmid: *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte”, 1926–1931, 15–20 i odbitka: Weimar 1938.

⁸ *Ibid.*, 1929, 18, s. 292, 304–309.

więc widać, Silnicki, podobnie jak Abraham, uważał wyznaczony okręg parafialny za moment istotny dla określenia charakteru kościoła.⁹

Stanowisko Kujota podjął w literaturze powojennej P. Szafran, który działalność duszpasterską uznał za istotny i stały element parafii, pozostałe zaś czynniki — stanowisko prawne, uposażenie, obszar, granice — za drugorzędne, uzależnione od zmiennych warunków gospodarczych i społecznych. Biorąc pod uwagę ogólną liczbę kościołów całej Polski w wieku XII, którą szacuje już na około 150, oraz fakt, że przy każdym z nich musiał przebywać duchowny prowadzący działalność duszpasterską, stanowiącą o istocie parafii, uważa on, że kościoły te można uznać za parafialne, a początki parafii wiejskich odnieść do wieku XI.¹⁰

Do zwolenników tezy o wczesnych początkach organizacji parafialnej w Polsce należy też B. Kumor. Analizując pojęcie średniowiecznej parafii, doszedł on do wniosku, że istotę jej stanowiły dwa elementy: *cura animarum*, czyli piecza duszpasterska oraz pewien obszar — *locum*, niekoniecznie ściśle określony. Tak zaś rozumiane parafie zaczęto, jego zdaniem, organizować w Polsce już w X w.¹¹

Skrajnie przeciwstawne stanowisko zajęła w tej sprawie J. Tazbirowa. Uznając za istotę parafii wyłączne prawo sprawowania *curae animarum*, następnie zaś, analizując materiał źródłowy, doszła do wniosku, że organizacja parafialna w Polsce powstała dopiero na przełomie XII/XIII w.; istniejące wcześniej kościoły sprawujące *curam animarum* określiła jako protoparafialne. Jej zdaniem, za późniejszymi początkami organizacji parafialnej przemawiają: 1) terminologia źródeł, które w XI–XII w. terminem *parochia* określają diecezję, dopiero zaś w XIII w. parafię w wąskim znaczeniu; 2) prywatny charakter istniejących wcześniej kościołów, który sprawiał, że pozostający przy nich duchowni uzależnieni byli całkowicie od właściciela kościoła, nie od biskupa; 3) zróżnicowanie w strukturze organizacyjnej kościołów XI–XII-wiecznych, przejawiające się w istnieniu kościołów bisku-

⁹ T. Silnicki: *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 85–87. (Wydanie pierwsze ukazało się w r. 1939 w tomie II *Historii Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*).

¹⁰ P. Szafran: *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 61–63, 66.

¹¹ B. Kumor: *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 5, 1958, z. 4, s. 103–115. Patrz też rec.: E. Wiśniowski: *Początki organizacji parafialnej na ziemiach polskich* (Na marginesie artykułu ks. B. Kumora), „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 7, 1960, z. 4, s. 137–145, oraz: B. Kumor: *Jeszcze raz o początkach organizacji parafialnej na ziemiach polskich*, [w:] *ibid.*, 8, 1961, z. 1, s. 115–123. E. Wiśniowski: *W odpowiedzi ks. B. Kumorowi*, [w:] *ibid.*, 8, 1961, z. 1, s. 124–125.

pich i klasztornych, grodowych i możnowładczych, jedno- i wieloprebendalnych, bogato i licho uposażonych.¹² Pogląd ten spotkał się ze sprzeciwem piszącego te słowa, który argumentację autorki uznał za nieprzekonującą, zwracając uwagę na szereg elementów, pozwalających odnieść początki organizacji parafialnej do okresu wcześniejszego i świadczących o tym, że powstające w XI–XII w. kościoły wiejskie posiadały wiele cech kościołów parafialnych: zaawansowany już w XI w. rozwój sieci kościelnej; rozmiary XII-wiecznych kościołów romańskich, wskazujące na ich przeznaczenie dla ogółu wiernych; posiadanie przez nie uchwytnego już dla początków XII w. wyodrębnionego uposażenia; związaną z nimi niewątpliwie w drugiej połowie XII w., zapewne zaś już w okresie wcześniejszym, *curam animarum*; analogie z rozwojem sieci parafialnej w krajach sąsiednich — w Czechach i na Węgrzech oraz z rozwojem organizacji parafialnej na północno-zachodnich rubieżach państwa polskiego — na Pomorzu Zachodnim, gdzie wykształcona organizacja parafialna uchwytna jest już w latach siedemdziesiątych XII w., mimo że systematyczną i trwałą akcją chrystianizacyjną rozpoczęto tu dopiero przed pięćdziesięciu laty.¹³

Słuszność uznania kościołów niekatedralnych sprzed końca XII w. za protoparafialne zakwestionował również J. Szymański, wskazując na związek formującej się w XI–XII w. organizacji parafialnej w Polsce z żywym wówczas ruchem kanonickim. Od końca XI w. bowiem można stwierdzić powstawanie większych środowisk kościelnych, związanych z grupami kanonicznymi, których jednym z zadań było pełnienie funkcji duszpasterskich. W miarę rozwoju tendencji reformistycznych w kręgach kanonickich niektóre z tych grup, fundacji książęcej, pozbawiono uprawnień duszpasterskich, inne natomiast, pochodzące z fundacji możnowładczej, utrzymały je, tracąc charakter kanonicki.¹⁴

Nie podzielił poglądu Tazbirowej również J. Nowacki, uważając beneficjum, okręg parafialny i zakres uprawnień właściciela gruntu, na którym wzniesiono kościół, za czynniki drugorzędne. Zdaniem jego, rozwinięta organizacja parafialna w XIII w. i zakładanie w pierwszej połowie tegoż stulecia

¹² J. Tazbirowa: *W sprawie badań nad genezą organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 54, 1963, z. 1, s. 87–88 i *passim*; J. Tazbirowa: *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, [w:] *ibid.*, 54, 1963, z. 3, s. 369–386.

¹³ E. Wiśniewski: *Uwagi o początkach organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 55, 1964, s. 492–500. Id.: *Rzecz o organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, Kraków 1968, s. 243–251, 263–270.

¹⁴ J. Szymański: *Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, 55, 1964, s. 501–508. Id.: *Małopolski ruch kanonicki na przełomie XI i XII w.*, [w:] *Sprawozdania... Towarzystwa Naukowego KUL*, nr 14, 1965, s. 159–163.

kościół parafialnych nawet w małych ośrodkach wiejskich świadczy, że początek rozbudowy sieci parafii sięga X–XII w.¹⁵

Dokonany przegląd stanowisk pozwala stwierdzić, że jedną z przyczyn istniejących rozbieżności są różnice w pojmowaniu parafii. Ci, którzy istotę jej upatrują czy to w wyraźnie zakreślonym okręgu czy też w elementach jurysdykcyjnych, widzą początki parafii dość późno, ci zaś, którzy kładą nacisk na funkcjonowanie powstających kościołów — znacznie wcześniej. Rozwiązanie problemu utrudnia bardzo wąska podstawa źródłowa, która wydatnie rozszerza się dopiero w XIII w.

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ

W badaniach nad siecią parafialną najwcześniej zainteresowano się Śląskiem, gdzie H. Neuling opublikował już w r. 1884 rodzaj schematyzmu kościelnego: *Schlesiens ältere Kirchen und kirchliche Stiftungen*, którego drugie wydanie, bardzo poszerzone, tak co do liczby kościołów, jak i informacji o nich, ukazało się w r. 1902 pod tytułem *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*. W pracy tej autor dał alfabetyczny wykaz wszystkich miejscowości na Śląsku, w których do schyłku średniowiecza powstała jakaś instytucja kościelna, przekazując równocześnie podstawowe informacje o miejscowości, znajdującym się w niej obiekcie kościelnym i wezwaniu, jakie nosił. Praca stanowi więc bardzo pożyteczne zgromadzenie materiałów. Problem rozwoju sieci parafialnej na Śląsku postawił dopiero W. Schulte w opublikowanym w r. 1902 artykule *Die Entwicklung der Parochialverfassung und des höheren Schulwesens Schlesiens im Mittelalter*.¹⁶ Wyraził tu pogląd, iż przed wiekiem XIII, czyli przed okresem kolonizacji niemieckiej, liczba kościołów na Śląsku była niewielka, a znaczna ich część posiadała swą siedzibę w grodach kasztelańskich. Stąd też istniejąca wówczas organizacja kościelna była bardzo prymitywna, parafie ówczesne obejmowały bardzo rozległy obszar. Organizacja ta aż w głąb XIII w. nie stanowiła zamkniętego systemu. Momentem przełomowym w jej rozwoju stała się dopiero kolonizacja niemiecka w XIII w., dzięki której nastąpiło zagęszczenie placówek parafialnych, a ich sieć pokryła cały kraj.

¹⁵ J. Nowacki: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 336–340.

¹⁶ „*Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens*”, 36, 1902, s. 388–404.

Pogląd ten stał się na długie lata dominujący w historiografii.¹⁷ Zaważył on też na stanowisku H. F. Schmida, który przyznał kolonizacji na prawie niemieckim dużą rolę w rozbudowie sieci kościołów parafialnych nie tylko na Śląsku, ale w Polsce w ogóle. Uznał on, że dopiero w ostatnich latach XIII w. nastąpił podział całego kraju na okręgi parafialne, choć jeszcze z pewnymi lukami. Ponieważ zaś jest to czas, kiedy zaznaczyły się już skutki kolonizacji, wnioskuje, że do ostatecznej rozbudowy sieci parafialnej przyczyniła się właśnie ona.¹⁸

Najbardziej skrajnie podniósł znaczenie kolonizacji niemieckiej dla rozwoju śląskiej sieci parafialnej B. Panzram w opublikowanej w r. 1940 pracy *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*. Opierając się jedynie na pierwszych wzmiankach w źródłach pisanych stwierdził, że do roku 1200 istniały na Śląsku jedynie 24 miejscowości posiadające kościoły, zaś do roku 1350 liczba ich wzrosła do 771, a w r. 1500 wynosiła około 1400.¹⁹ Aczkolwiek autor był świadomy przypadkowości wykorzystywanego materiału źródłowego²⁰, nie wyciągnął z tego żadnych wniosków. Nic więc dziwnego, że przy zastosowaniu takiej metody badawczej rola kolonizacji niemieckiej dla rozwoju organizacji parafialnej na Śląsku wypadła niezwykle imponująco.

Znacznie bardziej pogłębione studia nad najstarszą siecią kościołów na Śląsku przeprowadził nieco wcześniej E. Michael w pracy *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht. Beiträge zur schlesischen Kirchengeschichte* (Görlitz 1926). Zasługuje ona na szczególną uwagę ze względu na zastosowanie przez autora metody badawczej, oznaczającej poważny postęp metodologiczny w dotychczasowych badaniach nad siecią parafialną. Autor nie ograniczył się jedynie do materiału zaczerpniętego ze źródeł pisanych, ale wydatnie poszerzył podstawę źródłową, wykorzystując w analizie również materiał archeologiczny i uwzględniając takie przesłanki, jak sytuacja osadnicza badanej miejscowości kościelnej, okręg parafialny, uposażenie. W rezultacie stwierdził on powstanie na Śląsku w okresie przed kolonizacją niemiecką, a także po jej

¹⁷ Powtarzali go: F. X. Seppelt: *Geschichte des Bistums Breslau*, Breslau 1929, s. 13; J. Pfitzner: *Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumslandes*, Breslau 1926, s. 323-325; J. Chrzyszcz: *Die Kirchengeschichte Schlesiens*, Breslau 1908, s. 32; Maleczyński: *op. cit.*, s. 621.

¹⁸ Schmid: *op. cit.*, t. 18, 1929, s. 378.

¹⁹ B. Panzram: *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940, s. 35, 126. W zestawieniu chronologicznym miejscowości kościelnych biskupstwa wrocławskiego do końca XV w. liczby te są nieco inne: do r. 1200 jest wymienionych tylko 17 miejscowości (s. 91), w okresie przed r. 1351-778 (s. 110).

²⁰ *Ibid.*, s. 8-9.

rozpoczęciu, lecz niezależnie od niej, 152 kościołów. W ten sposób rola kolonizacji niemieckiej w procesie rozwoju sieci parafialnej Śląska została poważnie zredukowana. Z metodologicznego punktu widzenia praca Panzrama oznacza poważny regres w stosunku do pracy Michaela.

Równocześnie z badaniami nad siecią parafialną Śląska podjął S. Kujot analogiczne badania nad rozwojem sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej. W opublikowanej w latach 1902–1905 pracy *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*²¹ stwierdził on, że tutaj rozwój sieci parafialnej zakończył się całkowicie w XIV w. W późniejszych stuleciach zaobserwował jedynie ich zanikanie, datujące się od początków XV w. Zauważył on też, że sieć parafialna była tutaj dość gęsta już w końcu XII w., zaś liczba parafii powstałych później w związku z kolonizacją niemiecką nie była zbyt wielka.²² W badaniach swych opierał się Kujot przede wszystkim na analizie źródeł pisanych, choć nieraz odwoływał się również do stosunków własnościowych, wezwania kościoła czy rozmiarów okręgu parafialnego. Aczkolwiek sposób ustalania przez niego czasu powstania poszczególnych kościołów budzi nieraz zastrzeżenia i wyniki jego wymagają kontroli, wydaje się, że w generalnych liniach można je przyjąć. W XV w. rozwojowi sieci parafialnej nie sprzyjały długotrwałe wojny toczone na tych właśnie terenach, później zaś reformacja.

Rozwojowi sieci kościelnej na Pomorzu Zachodnim poświęcili nieco uwagi F. Salis i H. Heyden. Pierwszy z nich w artykule *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*²³ dokonał chronologicznego zestawienia pierwszych wzmianek w źródłach pisanych o kościołach pomorskich do roku 1300. Podobnego zestawienia, lecz w układzie terytorialnym i sięgającego do roku 1500 dokonał H. Heyden w pracy poświęconej dziejom Kościoła na Pomorzu.²⁴ Ostatni z wymienionych autorów wiąże rozwój sieci kościelnej na badanym terenie jednoznacznie z kolonizacją niemiecką.²⁵ Obie prace przynoszą ogromnie cenne zebranie i uporządkowanie rozproszonego materiału. Stanowi to jednak punkt wyjścia do bardziej pogłębionych badań, które rozwój sieci kościelnej rozpatrywałyby w ścisłym powiązaniu z warunkami przede wszystkim osadniczymi, a także przemianami gospodarczymi, politycznymi i kulturalnymi terenu, na jakim się on dokonywał. Bada-

²¹ Patrz przyp. 5.

²² *Ibid.*, t. 11, 1904 s. 40, t. 12, 1905, s. 261, 274.

²³ F. Salis: *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin* „Baltische Studien”, 26, 1924, s. 73–81.

²⁴ H. Heyden: *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Köln-Braunsfeld 1957 s. 48–73 (wyd. I-1937).

²⁵ *Ibid.*, s. 44. Porównaj moje uwagi krytyczne: E. Wiśniowski: *Budowa organizacji kościelnej na Pomorzu Zachodnim w wiekach średnich*, „Novum”, nr 7–8, 1974, s. 78–80.

nia te wymagałyby zastosowania metody retrospektywnej, uwzględniającej analizę znanych z okresu późniejszego okręgów parafialnych, wykazujących dużą odporność na wszelkie zmiany. Sporządzona przez F. Curschmanna i E. Rubowa *Pommersche Kreiskarte* dla początków XIX w. i notująca zasięg istniejących wówczas parafii²⁶, winna stanowić w badaniach tych konieczny punkt wyjścia.

Dla innych terenów ukazały się w okresie przedwojennym jedynie opracowania w postaci mniej lub bardziej obszernych zbiorów materiałów do parafii wybranych rejonów. Taki charakter posiadają liczne prace J. Wiśniewskiego dla różnych terenów północnej Małopolski, publikowane w latach 1909–1936²⁷, oraz prace S. Kozierowskiego dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej.²⁸

Po drugiej wojnie światowej badania nad rozwojem sieci parafialnej zostały podjęte na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim na seminarium mediewistycznym prof. Jerzego Kłoczowskiego. Stało się ono załącznikiem stworzonego w r. 1957 Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce, który postawił sobie za cel kartograficzne opracowanie różnorodnych instytucji kościelnych, działających na historycznych ziemiach polskich²⁹, inspirując równocześnie wielu badaczy do podejmowania monograficznych studiów nad różnymi aspektami organizacji kościelnej i życia religijnego, w tym także organizacji parafialnej. Wśród podjętych w tym kręgu prac na szczególne podkreślenie zasługuje wykorzystywanie w bardzo szerokim zakresie, obok bezpośrednich wzmianek o kościele lub duchownym w źródłach

²⁶ F. Curschmann, E. Rubow: *Pommersche Kreiskarte. Die alten und neuen pommerschen Kreise nach dem Stande von 1817/18*. 3 Blätter. Maßstab 1:350 000. *Historischer Atlas von Pommern*. I. Abteilung. Berlin (b.r.w.).

²⁷ J. Wiśniewski: *Dekanat opatowski*, Radom 1907. *Dekanat ilżecki*, Radom 1909–1911. *Dekanat kozienicki*, Radom 1913. *Dekanat radomski*, Radom 1911. *Dekanat konecki*, Radom 1913. *Dekanat opoczyński*, Radom 1913. *Dekanat sandomierski*, Radom 1915. *Dekanat mjechowski*, Radom 1917. *Diecezja częstochowska*, Marjówka 1936. *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Jędrzejowskiem*, Marjówka 1930. *Historyczny opis kościołów miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbnierskiem i Wiślickiem*, Marjówka 1927. *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Stopnickiem*, Marjówka 1929. *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Marjówka 1932. *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, Marjówka 1933.

²⁸ S. Kozierowski: *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934. Id.: *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1935.

²⁹ E. Wiśniewski: *Recherches sur la géographie historique de l'Eglise en Pologne*, [w:] *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae*, V: *Colloque de Varsovie 27–29 Octobre 1971*, Louvain 1974, s. 424–430. J. Kłoczowski: *Structures socio-religieuses de la Pologne Historique. Grandes lignes de recherches*, [w:] *ibid.*, s. 90 i n.

pisanych, takich danych jak: sytuacja osadnicza, wezwanie kościoła, patronat i związane z nim stosunki własnościowe, materiał architektoniczny, stosunki dziesięcinne, rodzaj i wielkość uposażenia, wielkość i kształt okręgów parafialnych. W postępowaniu badawczym bardzo ważnym elementem stała się kartograficzna analiza okręgów parafialnych. W ten sposób opracowano głównie wschodnią i południowo-wschodnią część historycznej diecezji krakowskiej.³⁰ Z tego kręgu wyszła również praca A. Olczyk, poświęcona sieci parafialnej biskupstwa warmińskiego do roku 1525.³¹

Rozwojem sieci parafialnej w diecezji poznańskiej w okresie aż po czasy współczesne zajął się J. Nowacki w monografii, poświęconej dziejom tejże diecezji.³² Z metodycznego punktu widzenia praca Nowackiego pozostawia jednak w tym zakresie wiele do życzenia. Brak jej systematycznej, porządnej analizy zebranych przesłanek. Datowanie przez autora, zwłaszcza starych ośrodków parafialnych, grzeszy często dowolnością.³³ Stąd też posiada ona wartość bardzo cennego zbioru materiałów.

³⁰ P. Szafran: *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958. S. Jop: *Sieć parafialna archidiecezji sandomierskiej do końca XVI wieku*, [w:] *Sprawozdania...* Tow. Nauk. KUL, 1958, nr 7, s. 154–158. H. Grocholski: *Powstanie archidiecezji zawichojskiej i jego najstarsze kościoły do połowy XIV w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 13, 1965, z. 2, s. 151–162. S. Litak: *Sieć parafialna archidiecezji radomskiej w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Sprawozdania...* Tow. Nauk. KUL, nr 9, 1958, s. 102–107. Id.: *Formowanie sieci parafialnej w Lukowskim do końca XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 12, 1964, z. 2, s. 5–136. B. Kumor: *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, [w:] *Sprawozdania...* Tow. Nauk. KUL, nr 9, 1958, s. 97–102. Id.: *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.*, „Prawo Kanoniczne”, 5, 1962, s. 175–213; 6, 1963, s. 441–534. Niestety autor opublikował jedynie rezultaty swych badań bez naukowej dokumentacji, co poważnie obniża ich wartość. Patrz recenzja jego pracy napisana przez S. Kurasia w „Kwartalniku Historycznym”, 74, 1967, nr 1, s. 186–189, oraz odpowiedź B. Kumora: *W odpowiedzi recenzentowi: ibid.*, nr 4, s. 1163–1164. E. Wiśniowski: *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965. Patrz rec. J. Tazbirowej w „Przeglądzie Historycznym”, 57, 1966, z. 2, s. 293–295. J. Kurzeja: *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w dekanacie Oświęcim*, „Roczniki Humanistyczne”, 27, 1979, z. 2, s. 15–37. B. Rzewuska-Kurzeja: *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze kieleckiej w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość”, 59, 1983, s. 69–96.

³¹ A. Olczyk: *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961.

³² J. Nowacki: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych*, Poznań 1964 s. 336–665.

³³ Pewną korekturę ustaleń Nowackiego przeprowadził H. Fokciński: *W sprawie odtworzenia średniowiecznej sieci parafialnej w diecezji poznańskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 21(1973), z. 2, s. 119–139. Patrz też E. Wiśniowski: *W sprawie odtwarzania średniowiecznej sieci parafialnej diecezji poznańskiej*, „Przegląd Historyczny” 66, 1975, z. 4, s. 635–639.

Na marginesie pracy o wizytacjach diecezji wrocławskiej S. Librowski zajął się również zagadnieniem rozwoju przestrzennego placówek parafialnych na obszarach tejże diecezji.³⁴ Szczegółowsza analiza zagadnienia nie leżała w intencjach autora, stąd też ograniczył się tylko do zebrania istniejących w literaturze opinii na temat początków poszczególnych kościołów, tam zaś, gdzie ich nie było, wnioskował przede wszystkim w oparciu o pierwsze wzmianki o ośrodku kościelnym w źródłach pisanych. Na podkreślenie zasługuje bardzo szczegółowe zestawienie odnoszących się do każdej parafii źródeł i literatury. Toteż praca ta powinna stanowić cenny punkt wyjścia dla pogłębionych badań nad rozwojem sieci parafialnej na tym terenie.

Ważny, w większości nieznany dotychczas materiał dotyczący rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej zebrał w pracy o biskupstwie wileńskim J. Ochmański.³⁵ Rozwój organizacji kościelnej zaczął się tu, jak wiadomo, dopiero po chrzcie wielkiego księcia litewskiego Władysława Jagielly w r. 1386. Analiza zebranego materiału pozwoliła autorowi stwierdzić duże nasilenie rozwoju sieci parafialnej na tym terenie w pierwszej połowie XVI w. Niestety poza parafiami najstarszymi pozostały, cytowany przez autora materiał, nie posiada dokumentacji naukowej, której publikację autor zapowiada.

Rozwojowi sieci parafialnej w diecezji lubuskiej poświęcił uwagę w rozprawie o biskupstwie lubuskim A. Weiss.³⁶ Stwierdził on wczesne uformowanie się tu bardzo gęstej sieci parafialnej, której rozwój zakończył się przed połową XIV w. Istniejące tu wtedy parafie stanowiły 93,7% stanu z połowy XVI w., a więc w przededniu likwidacji katolickiej organizacji kościelnej.

W oparciu o poszerzoną podstawę źródłową, o której wspomniano wyżej, omawiając prace podjęte w środowisku lubelskim, została opracowana, bez uwzględnienia jednak kartograficznej analizy okręgów parafialnych, średniowieczna sieć parafii Kujaw, wchodzących w skład diecezji wrocławskiej, oraz ziemi dobrzyńskiej, stanowiącej część składową diecezji plockiej.³⁷ Badania nad rozwojem tejże sieci na terenie całej diece-

³⁴ S. Librowski: *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, t. 1, z. 2: *Wizytacje w latach 1123-1421*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 10, 1965, s. 35-204.

³⁵ J. Ochmański: *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 55-88. Patrz recenzja E. Wiśniowskiego w „Roczniku Lubelskim” 17, 1974, s. 285-290.

³⁶ A. Weiss: *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, [w:] *Studia Kościelno-Historyczne*, 1, Lublin 1977.

³⁷ Z. Guldon, J. Powierski: *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII-XIV w.*, Warszawa 1974, s. 12-60.

zji plockiej prowadzi K. Pacuski w Instytucie Historycznym Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Dotychczas zostały opublikowane wstępne ich wyniki w zbiorowym artykule, poświęconym pracom nad atlasem historycznym Polski.³⁸ Ich rezultatem jest też uwzględnianie ośrodków parafialnych na wydanej w r. 1973 mapie Mazowsza w drugiej połowie XVI w.³⁹, przy czym na szczególną uwagę zasługuje wykreślenie na niej granic parafialnych. K. Pacuski opracował również mapę rozwojową sieci parafialnej diecezji plockiej do r. 1600.⁴⁰

Podsumowania dorobku naukowego na temat początków organizacji parafialnej, jak i rozwoju sieci parafii na ziemiach polskich w średniowieczu dokonał piszący te słowa.⁴¹

Osobno należy też zwrócić uwagę na badania nad siecią parafialną na terenach Prus Krzyżackich, których jedynie zachodnie części — Warmia biskupia i Powiśle z Żuławami wraz z Malborkiem i Elblągiem weszły w XV w. w skład Korony, reszta zaś stała się terytorium lennym pod władzą Zakonu. Dla terenów tych podstawowe znaczenie posiada praca Lotara Webera z r. 1878 *Preussen vor 500 Jahren in kulturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Spezial-Geographie* (Danzig 1878, s. 266–281). Podjął on w niej próbę obliczenia liczby parafii w diecezjach: pomezkańskiej, warmińskiej i sambijskiej w początkach XV w. Dalsze badania w tym zakresie podjęto dopiero w drugiej połowie XX w. A. Olczyk, wykorzystując m.in. dane rękopiśmiennej mapy Rautera z r. 1887, przedstawiającej stan ok. 1500 r., przeanalizowała rozwój sieci parafialnej na terenie dominium biskupiego diecezji warmińskiej.⁴² Próbę przedstawienia rozwoju sieci parafii na obszarze wszystkich trzech diecezji pruskich podjęła Gertruda Mortensen, publikując w r. 1973 mapę rozwojową sieci parafii w kilku przekrojach czasowych: przed przybyciem Zakonu, lata 1230–1525, 1526–1700, wieki XVIII oraz XIX i XX do r. 1945.⁴³

³⁸ A. Dunin-Wąsowicz, K. Pacuski, W. Palucki, H. Rutkowski: *L'Atlas historique de la Pologne. Problèmes de l'histoire de l'église. L'exemple de la Mazovie*, „Miscellanea Historiae Ecclesiasticae”, V, 1974, s. 78–84.

³⁹ *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku. Atlas Historyczny Polski*, cz. 1, Warszawa 1973.

⁴⁰ K. Pacuski: *Sieć parafialna diecezji plockiej XI–XVI (mapa) oraz komentarz do niej pt. Rozwój sieci parafii diecezji plockiej w XI–XVI wieku*, „Studia Plockie”, III, 1975, s. 59–65.

⁴¹ E. Wiśniowski: *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1968, s. 239–277. Id.: *Die Entwicklung des Pfarrnetzes in Polen bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts*, „Miscellanea Historiae Ecclesiasticae”, V, s. 103–113.

⁴² Patrz przyp. 30.

⁴³ *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, [w:] *Historisch-*

Interesujący nas okres do r. 1525 został jeszcze dodatkowo podzielony na 10 odcinków czasowych, a ponadto sporządziła autorka osobną mapę parafii obsadzonych i nieobsadzonych w pierwszej połowie XVI w.⁴⁴ Dołączony do map komentarz poza pewnymi ogólnymi rozważaniami nie posiada niestety dokumentacji źródłowej skartografowanych parafii.

Krytycznej analizy ustaleń L. Webera i map kościołów parafialnych Prus G. Morstensen dokonał M. Biskup, który w zwięzłym artykule rozpatrzył kształtowanie się sieci parafialnej Prus na tle sytuacji osadniczej, wskazując zarazem problematykę dalszych, bardziej pogłębionych badań.⁴⁵

R É S U M É

Le thème des débuts de l'organisation paroissiale en Pologne compte sans doute parmi les questions controversées. Le motif essentiel de toutes ces divergences est la notion de la paroisse, ses fonctions. Les uns identifient la paroisse avec un district, donc la voient plutôt dans ses compétences administratives et juridictionnelles. Ceux-ci considèrent la deuxième moitié du XIIe s. et les débuts du XIIIe s. comme l'époque de la naissance d'une paroisse. D'après d'autres, fondée pour répondre aux besoins particuliers des chrétiens, une paroisse existait déjà au XIe et Xe s.

Les études portant sur le problème du réseau paroissial commencées dans la deuxième moitié du XIXe s. se rapportaient à la région de la Silésie, de la Terre de Lubusz, de la Poméranie d'ouest, de la Prusse, de la Terre de Chelmno, de la Petite-Pologne, de la Grande-Pologne d'ouest et de la Masovie. Une nouvelle méthode d'étude est un vrai progrès. On ne se réfère plus uniquement aux sources écrites, on examine aussi d'autres facteurs, tels que la situation des colonisateurs, les rapports de dime, de propriété, les rayons d'activité des paroisses, les invocations des églises.

Geographischer Atlas des Preussenlandes, Lieferung 3, wyd. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Wiesbaden 1973. Por. recenzję M. Biskupa, „Zapiski Historyczne”, t. 40 z. 3-4, 1975, s. 141-143.

⁴⁴ Patrz przyp. 43.

⁴⁵ M. Biskup: *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV-XV.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2-3, 1983, (160-161), s. 199-217.

Piotr DYMMEŁ

(Lublin)

Stemma codicum — tradycja i nowoczesność

Stemma codicum — la genèse et l'emploi moderne de la méthode

Przełomowym momentem w rozwoju teorii krytyki tekstu, a w konsekwencji całej praktyki edytorskiej, było pojawienie się w pierwszej połowie XIX w. genealogicznej metody ustalania filiacji rękopisów — *stemma codicum*. Jej powstanie wiąże się nadal z niemieckim filologiem i wydawcą Karlem Lachmannem, chociaż dziś już wiadomo, że jego udział był dużo mniejszy niż pierwotnie przypuszczano.¹ Pierwsze pomysły tej metody można odnaleźć już u humanistów — Angela Poliziano, Erazma z Rotterdamu i Josepha J. Scaligera.² Zwłaszcza ten ostatni, badając kodeksy Katullusa, najbardziej zbliżył się do pojęcia archetypu, jednak ani on, ani inni humaniści nie wywarli widocznego skutku na ówczesną praktykę wydawniczą dawnych tekstów, w której nadal niepodzielnie panowała przypadkowa selekcja a nie klasyfikacja rękopisów. Pewne zmiany przyniosły dopiero osiemnastowieczne studia nad tekstami biblijnymi. W latach trzydziestych Jo-

¹ Zwięźle o rozwoju krytyki tekstu informują G. Pasquali: *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1952, s. 3-12; B. Kürbisówna: *Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych*, „Studia Źródloznawcze” 1957, T. 1, s. 56-68; L. D. Reynolds, N. G. Wilson: *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford 1974, s. 187-189.

² Szerzej na ten temat zob. S. Prete: *Observations on History of Textual Criticism in the Medieval and Renaissance Periods*, Collegeville [1969], s. 23-27; E. J. Kenney: *The Classical Text. Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley [1974], *passim*; A. Grafton: *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship, I, Textual Criticism and Exegesis*, Oxford 1983, *passim*.

hann A. Bengel zauważył, że rękopisy *Nowego Testamentu* można sklasyfikować na zasadzie genealogicznej, a skonstruowana *tabula genealogica* stwarza możliwość krytycznej oceny wariantów.³ Natomiast pod koniec tego stulecia niemiecki biblista J.J. Griesbach sformułował pierwsze teoretyczne zasady klasyfikacji rękopisów.⁴ Dopiero jednak połowa następnego stulecia przyniosła pełne urzeczywistnienie i opisanie tej metody. W 1830 r. K. Lachmann, przygotowując edycję *Nowego Testamentu*, sprecyzował zasady wyboru wariantów wprowadzonych przez J.A. Bengela, a w r. 1831 Karl Zumpt w swojej edycji *Mów przeciw Werresowi* użył pojęcia *stemma codicum* na graficzne przedstawienie filiacji między rękopisami. Szczegółowe i systematyczne wyrażenie zasad metody stemmatu stało się jednak udziałem K. Lachmanna, który w 1850 r. przedstawił jej kolejną, najbardziej znaną realizację w edycji Lukrecjusza.⁵

Zachowujące do dziś aktualność ustalone wówczas cele konstruowania *stemma codicum* można zawrzeć w dwóch punktach: 1) ustalenie relacji między zachowanymi rękopisami i 2) wyeliminowanie z kręgu potencjalnej podstawy wydawniczej tych rękopisów, które pochodzą wyłącznie od istniejących przekazów, a zatem nie posiadają niezależnej wartości (*eliminatio codicum descriptorum*).

Takie podręcznikowe wręcz sformułowanie celu tworzenia *stemma codicum* zawiera w sobie znacznie złagodzone już oczekiwania, a niekiedy wręcz żądania, wysuwane pod adresem metody genealogicznej. W momencie jej formułowania spodziewano się bowiem, że tą drogą będzie można prosto dotrzeć do zaginionych autografów (oryginałów), których prawie całkowicie jest pozbawiona literatura antyczna. Taką funkcję tej metody rozumiał K. Lachmann, który stworzył pojęcie archetypu. Upatrywano w nim zrekonstruowany oryginał, który miał stanowić rzekomą najstarszą podstawę (źródło) zachowanej tradycji rękopiśmiennej. Tradycyjnie więc edytor wykorzystywał *stemma codicum* do rekonstrukcji hipotetycznego autorskiego oryginału.⁶

³ Pasquali: *op. cit.*, s. 9–10. „Nowy Testament w wydaniu Bengela posiadał więc już formalny aparat krytyczny, w którym różne warianty tego samego tekstu zostały podzielone na pięć grup, co stanowiło początek procesu klasyfikacji rękopisów [...]” — K. Romaniuk: *Wprowadzenie do krytyki tekstu Starego i Nowego Testamentu*, Poznań [1975], s. 20.

⁴ Pasquali: *op. cit.*, s. 10–11; Kürbisówna: *op. cit.*, s. 57.

⁵ Na temat narodzin i oceny metody K. Lachmanna zob. G. Passquali: *op. cit.*, s. 3–8 i n., a zwłaszcza S. Timpanaro: *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, Hamburg [1971] *passim*.

⁶ Por. Kürbisówna: *op. cit.*, s. 57–58.